

ФАМІЛЬНА ПЕЧАТКА З ОСОБИСТОГО АРХІВУ СЕРГІЯ МИХАЙЛОВИЧА ЛЕЛЯВСЬКОГО У ФОНДАХ НМІУ

У статті зроблена спроба виявити приналежність печатки, яка довгі роки, знаходячись у сфрагістичній колекції Національного музею історії України, вважалась особистою печаткою одного з видатних спеціалістів у вітчизняній гідротехніці, вченого і дослідника, автора ряду праць в області руслової гідротехніки, теоретика і практика дослідження річного потоку, одного з тих хто заклав підвалини сучасної теорії руслових процесів, людини, що керувала роботами по виправленню русла Дніпра біля Києва, Запоріжжя і Єкатеринослава – Миколи Семеновича Лелявського.

Ключові слова: печатка, русловедення.

У квітні 1968 р. до музейної збірки надійшла печатка від нащадка вченого Сергія Михайловича Лелявського, мешканця м. Харкова. Печатка виготовлена з суцільного шматка яшми з прямокутною ручкою і овальною основою. На щитку основи посередині художнім шрифтом вигравірувані літери «М. П.», під ними прописними літерами півколом розміщене прізвище «Лелявській». Угорі дворянська корона (рис. 1). Такі печатки використовувалися для поштової кореспонденції і є типовими для кінця XIX – поч. XX століття.

У Державному історичному архіві зберігається лист від 22 травня 1968 р. за підписом директора Державного історичного музею Дудніка І. О. з подякою за передачу архівом печатки та фотоматеріалів. Далі в листі повідомляється що «фамильная печать Николая Семеновича Лелявского принята музеем на государственное хранение и записана в инвентарную книгу». Записи в книзі надходження [1] і інвентарній книзі за № ПЧ-201 [2, с. 70] також підтверджують її приналежність. Але при детальному вивченні печатки з'ясувалось, що оскільки напис зроблений російською мовою ініціали «М. П.» на ній не співпадають з ініціалами вченого «Н. С.», тобто належала зовсім іншій людині. Початком пошуку відповіді на питання про її приналежність стало вивчення життєвого і наукового шляхів Миколи Семеновича Лелявського.

Враховуючи, що в Російській імперії водний транспорт був найбільш популярним для перевезення вантажів, виникла велика потреба у виявленні нових судноплавних трас. Один з відомих гідротехніків кінця XIX ст. В. М. Лохтин наголошував, що «нет ни одной страны в мире, где бы реки и судоходство имели такое значение как у нас, по ним разветвились во все стороны наша народность, торговля и государственность, настроились города и промышленные центры, такого судоходства нет нигде, ни в одной стране, ни у одного народа» [14, с. 21]. Але чисельні протоки і постійна зміна форми русла річок створювали великі незручності, тому на розвиток і благоустрій водних шляхів урядом витрачалося щорічно величезні кошти. Вчені і практики наполегливо працювали над пошуками нових можливостей безпечного судноплавства. Але тільки Микола Семенович Лелявський став тією людиною, яка намілилася приборкати вільний біг ріки – виправити русло. Все своє життя він присвятив удосконаленню судноплавства на водних шляхах Дніпровського басейна, але не зважаючи на багаторічну працю в Україні і зокрема Києві, кількість знайдених документів про вченого дуже обмежена. Більше відомі його наукові розробки та винаходи. Деякими біографічними даними про вченого ми завдячуємо саме Сергію Михайловичу, який передав печатку. У середині 60-х рр. минулого сторіччя завдяки його запиту до Головного архівного управління при Раді Міністрів Ленінградського Центрального Державного архіву він отримав копії деяких документів [6, б/н]. У березні 1968 р. ці матеріали були передані до Центрального Державного архіву УРСР [6, б/н] і саме вони стали важливим джерелом у дослідженні біографії вченого.

Народився Микола Семенович Лелявський у 1853 р. в Калужській губернії, походив з дворян. Навчався в Петербурзькому інституті інженерних шляхів сполучення, по закінченню якого 21 травня 1875 р. «со званием гражданского инженера и с правом на чин Колежского Секретаря» [3, арк. 2] розпочав свою практичну діяльність на шляхах Дніпровського басейна. Микола Семенович входив до складу партії, яка досліджувала р. Прип'ять. У червні він був зарахований на службу по Міністерству «сверхштатным инженером». Наприкінці літа майбутній вчений – молодший помічник начальника партії навігаційно-описної комісії по р. Прип'ять. У жовтні того ж року Микола Семенович отримав чин колезького секретаря [4, арк. 3]. Майбутній вчений проводив численні дослідження і виправні роботи на найскладнішій ділянці нижньої течії ріки з ціллю забезпечення сприятливих умов судноплавства. Він розробив свою систему виправлення фарватера. Використання

нової технології показали чудові результати. До впровадження цих винаходів судноплавство в нижній течії Прип'яті залишалось несприятливим. Достатньо сказати, що на окремих ділянках ріки вантажі доводилось перевозити на підводах берегом, на що додатково витрачалось багато часу і коштів. Пізніше один з учасників V з'їзду російських діячів по водних шляхах сполучення зазначав, що завдяки проведенням М. С. Лелявським роботам вдалося зробити з практично непридатного місця майже ідеальну ділянку [10, с. 95]. Микола Семенович працював багато і наполегливо. 13 вересня 1878 р. він отримав підвищення в чині – «Указом Правительствующего сената по Департаменту Герольдии произведен... в титулярне советники «со старшинством» [3, арк. 3]. У 1881 р. його призначили інспектором судноплавства р. Дніпро з виконанням обов'язків Начальника Єкатеринославского відділення Київського округу шляхів сполучення з «возложением обязанностей начальника работ по выправлению р. Днепр в гг. Екатериносалава и Александровска» [4, арк. 6]. На початку 1882 р. нове підвищення – колезький асесор «со старшинством», а 1 липня 1884 р. – «надворный советник» [4, арк. 3]. Щасливо складалося і особисте життя вченого. У липні 1883 р. він уклав шлюб з дочкою титулярного радника Ольгою Андріївною Па[н]кевич. У шлюбі в нього народилося два сина – Борис (22 липня 1886 р.) та Сергій (26 червня 1891р.) і чотири доньки – Ольга (15 травня 1884 р.), Людмила (12 травня 1885 р.), Ірина (10 квітня 1888 р.) і Віра (11 вересня 1896 р.). [4, арк. 3]. Вдалося знайти деякі факти з біографії двох синів Миколи Семеновича. Старший Борис закінчив Імператорське училище правознавства, мав чин надвірного радника. Він був достатньо заможною людиною – мав близько 6 тисяч десятин землі разом з нероздільним володінням з братом та сестрами у Волинській, Київській, Калузькій та Єкатеринославській губерніях. Деякий час був головою Волинської губернської земської управи, член Державної думи IV скликання, активний захисник православ'я в Польщі (в Галиччині, яка на той період була складовою частиною Польщі), громадський діяч, публіцист, співробітник журналу «На рубеже», останні п'ять років життя – генеральний секретар Предсоборного Зібрання Православної церкви. Помер Борис Миколайович Лелявський у 1935 р., похований в Братській могилі російських журналістів на Личаківському цвинтарі у Львові [20].

Про другого сина вченого Сергія відомо тільки те, що він продовжив справу батька – також закінчив Петербурзький інститут інженерних шляхів сполучення, працював інженером. Після революції емігрував, жив в Єгипті, там у м. Мааді (біля Каїру) і похований (1963 р.) [21]. Щодо інших нащадків, то це питання ще потребує вивчення.

У березні 1886 р. на Миколу Семеновича чекала нова посада – штатний інженер шостого класу. 6 жовтня 1888 р. йому надають чин колезького радника «со старшинством». Вчений крок за кроком піднімається службовими сходинками. Через рік Миколу Семеновича призначають на посаду виконуючого обов'язки начальника Київського округу шляхів сполучення [4, арк. 30], у 1890 р. за вислугу років йому надається чин колезького радника зі старшинством [4, арк. 4]. По закінченню будівельних споруджень на Прип'яті, Миколу Семеновича призначили інспектором судноплавства по всьому Дніпру [15, с. 73]. На нього чекала нова складна робота по виправленню русла ріки в Києві. Перед вченим постала важлива і складна задача – забезпечення підходів до міських пристаней, з якою йому вдалося блискуче справитися. Підсумком завершеної роботи стало призначення на посаду начальника Єкатеринославського відділення Київського округу шляхів сполучення «с возложением на него технадзора за работами» [4, арк. 4]. Поруч зі своїми службовими обов'язками вчений працював над обґрунтуванням розроблених методів, проводив багато спостережень і дослідів, на базі яких створив свою оригінальну систему регулювання русел струмененапрямними регуляційними спорудами. На VI Міжнародному судноплавному конгресі в Гаазі 1894 р. розробки нової системи проведення виправних робіт і винаходи Миколи Семеновича отримали високу оцінку і загальне визнання [16, с. 476]. Пізніше ця методика з успіхом була використана американськими вченими при регулюванні русла р. Міссісіпі [19].

Особливу увагу Микола Семенович приділяв удосконаленню методу вивчення річкових течій. Для швидкого визначення напрямку в глибині потоку він винайшов особливий прибор – гідрофлюгер, який разом з результатами вимірів представив на Третьому з'їзді російських діячів по водним шляхам. Про цей винахід, що знайшов широке використання на річках Російської імперії, Микола Семенович пізніше писав, що «этот прибор выставялся на Нижегородской Всероссийской выставке 1896 г. и заслужил диплом 1-го разряда» [13, с. 178]. Важливо зазначити, що винайдений прилад майже без змін використовується і в наш час. 5 квітня 1898 р. наказом по міністерству Микола Семенович отримує чин дійсного статського і таємного радника [4, арк. 10]. У тому ж році 18 жовтня, як підсумок вдало проведених робіт, стало призначення вченого на посаду виконуючого обов'язки начальника Київського округу шляхів сполучення [4, арк. 30] Рівно через два роки 1 квітня 1903 р. за підписом Миколи II вченого призначають вже начальником округу [4, арк. 44].

Учасники судноплавного з'їзду 1903 р. у Києві високо оцінили діяльність Миколи Семеновича. Управляючий «Товариством пароплавства по Дніпру» О. Ф. Лишневський зазначав: «Я плаваю на пароплаві по Дніпру 25 років і стверджую, що без цих робіт пароплавство давно вже зникло б...» [9, с. 23].

За використанням річок у перевезенні вантажів вчений бачив великі можливості. Виступаючи на Х з'їзді інженерів-гідротехніків (1904 р.), він наголошував: «Я уверен, что рано или поздно, железные дороги, даже эллетрические...кажется необходимым...во что бы то не стало передавать на водные пути, грузоподъемность коих ...почти неограничена» [13, с. 202]. Статті з підсумками багаторічних наукових розробок М. С. Лелявського публікувались в «Журналі Міністерства шляхів сполучення», викладались у доповідях з'їздів інженерів гідротехніків 1893, 1896 і 1904 рр. Теорію формування річкового русла вченого французький інженер гідролог Л. Фарг назвав як революцію в галузі світової гідротехніки [15, с. 74].

За сприянням Микола Семеновича виходило щоденне друковане видання Київського округу шляхів сполучення «Днепровские судоходные листки» на 2 сторінках «для бесплатной раздачи судоходцам и др. интересующимся речным делом», щоб ознайомити з новинами по водних шляхах сполучення (таблиці рівня води, метеорологічні свідчення, глибини на перекатах, виправні роботи, засоби проходу небезпечних міст, початок і закінчення навігації), а також з циркулярними розпорядженнями Окружного інспектора судноплавства і програмою з'їздів інженерів гідротехніків. Перший номер видання вийшов 17 серпня 1902 р. За рік було видано 95 примірників [11], у 1903 р. – 131 (останній 6 грудня) [12]. Це видання проіснувало 2 роки, забезпечуючи всіх зацікавлених необхідною інформацією.

За громадські заслуги перед державою Микола Семенович був нагороджений орденами Св. Станіслава 3-го і 2-го ступеню (1880 р., 1887 р.) [4, арк. 4], Св. Анни 2-го ступеню (1898 р.) [4, арк. 12], Св. Рівноапостольного князя Володимира 3-го ступеню (1904 р.) [4, арк. 4].

Будинок, в якому останні роки мешкав М. С. Лелявський (з 1902 по 1905 рр.), знаходився на одній з центральних вулиць міста – вул. Виноградна, 12 (тепер Богомольця) (рис. 2). [17, с. 320, 157, 45]. Після смерті вченого до 1916 р. тут проживала його дружина Ольга Андріївна [7, б/н]. У 60-х рр. ХХ ст. цьому будинку довгий час розміщувався клуб Міністерства громадського порядку, потім клуб – Міністерства внутрішніх справ. Пізніше будинок був знесений як «не представляющий собой ценности» [8, б/н] і на його місці була збудована нова будівля, в якій розміщуються Організація Центрального апарата МВС України і Центр культури і мистецтв МВС України.

У кінці грудня 1904 року стан здоров'я Миколи Семеновича значно погіршився. Всі заходи лікарів суттєвої користі не приносили [4, арк. 60]. Йому радили на деякий час виїхати за кордон для лікування. На початку лютого 1905 р. М. С. Лелявський звернувся до управління з проханням про відпустку на 2 місяці «с содержанием» [4, арк. 59]. Але скористатися цією відпусткою він вже не зміг. 12 лютого 1905 р. під час службового відрядження у Петербурзі М. С. Лелявський помер. Тіло його, за заповітом, було перевезене до Києва. Панахида відбулась у парафіяльній Олександро-Невській церкві, поховання – на території Видубицького монастиря поруч з Георгіївським собором. Усипальниця була споруджена за проектом відомого архітектора В. Городецького [18]. Меморіальна дошка була встановлена згідно постанови Президії АН УРСР у 1953 р. [7]. У 2003 р. каплиця з похованням силами монахів УПЦ була відреставрована.

Майже тридцять років вчений присвятив розвитку і удосконаленню судноплавства, розробці нових більш раціональних, порівняно з іноземними, методів руслової гідротехніки, що узагальнили досягнення наукової думки і практики кінця ХІХ – поч. ХХ ст. та знайшли своє практичне втілення не тільки на території Російської імперії, але й далеко поза її межами.

Нещодавно виявлений лист за № 348 від 15.IV.1968 р. до дирекції Державного історичного музею від Сергія Михайловича Лелявського (рис.3), з якого можна зробити висновок, що представлена печатка не належала вченому-гідрологу Миколі Семеновичу Лелявському, як вважалось раніше, а одному з представників родини Лелявських (рис.3, 4). У листі йдеться про те, що ця спадкова сургучна печатка «поколения Николая Семеновича Лелявского». Хто її власник – це нова можливість для пошуків.

Список використаних джерел та літератури

1. НМІУ. – Акты поступлений в фонды Государственного исторического музея УССР за 1968 год./Акт прийому-здачі № 2114 від 20.V.1968 р.
2. НМІУ. – Інвентарна книга № 1, ПЧ-201. – С. 70.
3. НМІУ. – Фонд «ФД-1463».
4. ЦДІАК, КМФ. 26, оп.1, спр. 1.
5. ЦДІАК, КМФ. 26, оп.1, спр. 2-7.
6. ЦДІАК, КМФ. 26, оп.1, спр. 5.
7. ЦДІАК, КМФ. 26, оп.1, спр. 12-13.
8. ЦДІАК, КМС. 26, оп.1, спр. 17.
9. Видатний інженер гідролог. До 100-річчя М. С. Лелявського // Україна. – 1953. – № 10. – С. 23.

10. Вопросы гидротехники свободных рек. – М., 1948. – 363 с.
11. Днепровские судоходные листки. – 1902. – № 1-95.
12. Днепровские судоходные листки. – 1903. – № 1-131.
13. Н. С. Лелявсий. Об углублении наших больших рек. Из доклада на X съезд деятелей по водным путям / Н. С. Лелявский // Вопросы гидротехники свободных рек. – М., 1948. – С.156-208.
14. Лохтин В. М. Несколько слов по поводу русского речного дел / В. М. Лохтин // Вопросы гидротехники свободных рек. – М., 1948. – С. 20-23.
15. А. К. Проскураков, В. М. Лохтин и Н. С. Лелявский основатели учения о формировании русла. – М.: Гидрометиздат, 1951. – 62 с..
16. Большая советская энциклопедия.– М., 1953. – Т. 24.
17. Памятная книжка Киевской губернии на 1902 год. – С. 320; 1903. – С. 157; 1904. – С. 45.
18. Интернет ресурс: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/malakov/malakov_gor_14.html.
19. Интернет ресурс: <http://mostrf.ru/article/81>.
20. Интернет ресурс: <http://ricolor.org/rz/afrika/egipet/je/2/> Беляков В.В. Российский некрополь в Египте.
21. Интернет ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki/Лелявский,_Борис_Николаевич).

Скорочення

НМІУ – Національний музей історії України.

ДАМК – Державний архів міста Києва.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів м. Києва.

Рис.1. Печатка з особистого архіву С.М. Лелявського.

Рис.2. Будинок в якому мешкав вчений-гідролог М.С.Лелявський у 1902-1905 рр.

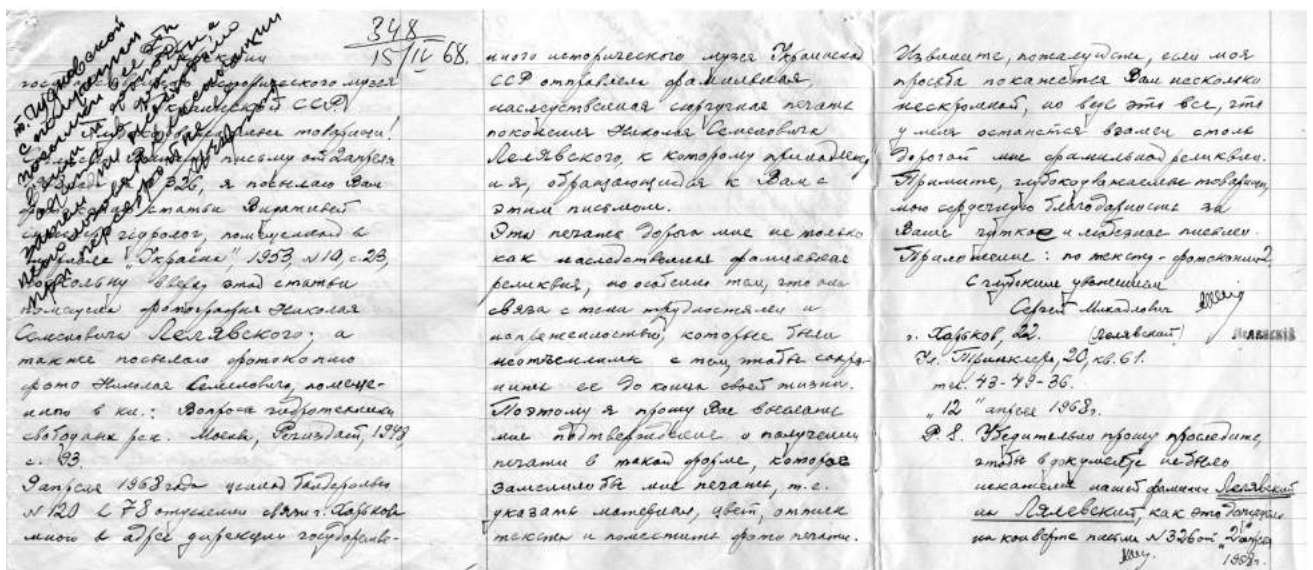

Рис.3. Лист С.М. Лелявського до Державного історичного музею.